

UOT-811.512.162

Səhifə: 123-127

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.123>

Rafiq Məmmədov
Bakı Slavyan Universiteti

FOLKLOR ONOMASTİKASININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: folklor, onomastika, xüsusi, ad, nəzəriyyə.

Ключевые слова: фольклор, ономастика, особенный, имя, теория.

Key words: folklore, onomastics, special, name, theory.

Onomastika xüsusi adları öyrənən elm kimi XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır və ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə uyğun olaraq inkişaf edir. Onun tədqiqat obyektini humanitar elmlərlə - tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. ilə əlaqəlidir. Beləliklə, onomastik tədqiqatların çoxu dissiplinar xarakter daşıyır. Bundan əlavə, onomastikanın müstəqil elm kimi ayrılması ondan öz nəzəriyyəsinə və tədqiqat metodlarını [7, 2], həmçinin terminoloji bazasını inkişaf etdirməyi tələb edirdi [4, 2]. Bununla belə, dilçiliyin digər sahələrinin fəal inkişafı fonunda nəzəri onomastika xüsusi adlarla bağlı işlərin geniş çərçivədə aparılmasına baxmayaraq, hələ də vahid elmi paradigmatmaya çevrilməmişdir. M. E. Rut qeyd edir ki, "... onomastikanın öz predmeti olan müstəqil elm kimi ayrılması xüsusi linqvokulturoloji hadisələr kimi xüsusi adlara marağın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmiş və öz bəhrəsini vermişdir, lakin indi bütöv elmin hələ də nəticə vermədiyini etiraf etməmək mümkün deyil və onomastikanın bütövlükdə səmərəli şəkildə nəzərdən keçiriləcəyi ən azı bir mühüm əsərin adını çəkmək çətindir" [5, 29]. Folklorun onomastikasına gəldikdə, bu o deməkdir ki, müxtəlif folklor janrlarında xüsusi adların tədqiqi təkcə onların semantikasi ilə deyil, həm də bir sıra əlaqəli məsələlərlə - onomastik tipologiya və stratigrafiya (adların müxtəlif semantik və funksional taksonomiyalarının qurulması), sinxronluq və diaxroniyada ad (adın daxili formasının və onun metaforik potensialının təhlili), onomastik törəmə və sintaktika (adların formalaşması və uyğunluğu məsələləri və onların komponentlər) və s. ilə bağlıdır. Ona görə də onomastik tədqiqatın problematikası "semantik çərçivə" dən kənara çıxır və paradoksal olaraq hər hansı metodun praktiki tətbiqində eyni çərçivəyə qayıdır, hətta ilkin olaraq semantika məsələsi tədqiqatçı tərəfindən əsas məsələ kimi qoyulmasa belə, mətndə obyektin adı və ya təyin edilməsi yolları müəyyənləşir. Onomastik tədqiqatın problematikası buna görə də "semantik çərçivədən" kənara çıxır və ilkin olaraq semantika məsələsi tədqiqatçı tərəfindən əsas məsələ kimi qoyulmasa belə, metodlardan hər hansı birinin praktiki tətbiqində eyni çərçivəyə qayıdır. Bu mənada folklor onomastikasının tədqiqi digər onim qruplarının (real və qondarma) tədqiqindən fərqlənir, belə ki, xüsusi adların asemantikliyi və ya onların linqvistik mənası deyil, yalnız nitq ünsürü olub-olmaması məsələsi hələ də mübahisəlidir. Folklor onomastik məkanı heterojen olduğundan, ondakı adların bəziləri daha böyük konseptual məzmunla malik ola bilər (məsələn, epos, nağıl və ritual folkloradakı adlar), bəziləri - az (tarixi folklorlarda adlar), bəzilərində isə ümumiyyətlə rast gəlinir (məhəbbət mahnılarında, tapmacalarda, atalar sözlərində adlar) [9, 180]. Bu, daha çox antroponimlərə, daha az - toponimlərə aiddir, lakin hər halda folklorlarda xüsusi adların janr fərqləndirilməsi onların semantikasını başa düşmək üçün açardır. Ad folklorunda nə qədər geniş yayılıbsa, bir o qədər mənə ifadə edən xüsusiyyətlərə malikdir və o qədər də ümumi ismə daha çox yaxınlaşır. T.V.Toporova qədim alman mifopoetik adlarını araşdıraraq belə nəticəyə gəlir: "Mifopoetik xüsusi isimlərin spesifikliyi. Xüsusi ad və ümumi isim arasındakı sərhədlərin müəyyən edilməsi, xüsusi adların statusundan asılıdır [10, 150]."

Qarabağ folklorundakı onomastik vahidləri araşdırmaq onların diferensiasiyası ilə sinxron və diaxroniyada fərqləndirilərək ətraflı təsviri, adların elementlərinin sintaktik uyğunluğunun təhlili, semantik nüvə-periferik tipologiyasının qurulması ilə onların morfoloji və semantik spesifikliyi ortaya çıxarılmış olur. Adların poetik quruluşu ayrıca nəzərdən keçirilir: ad mikromətn olaraq,

təkrara əsaslanan, alliterasiya, metafora və s. kimi. “dünyanın onomastik modeli” mühüm terminindən istifadə edərək xüsusi adların dilin konseptual məkanının bir hissəsini təşkil edən koordinat rolunu oynadığını qeyd etmək də vacibdir [3,23]. Xüsusi adlarda folklor onimlərinin tərkibini müəyyənləşdirir, onimlərin fonetik və düzəltmə strukturlarını təhlil edir. İşin məqsədi həm də folklorlarda bir denotasiyanın irəli sürülməsinin multiproduktiv yollarını öyrənmək və ondan istifadənin janr xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Qarabağ folklorundakı antroponimlərin tədqiqi, burada məqsədlər arasında ayrı-ayrı antroponimik vahidlərin yüksək tezliyinin səbəblərinin müəyyən edilməsi və onların folklor korelyasiyasına görə əlaqəsinin qurulması qeyd olunur. Folklor onimikonunun denotativ bazasının təsviri, onimlərin qrammatik quruluşu, habelə folklor onomastikasının mədəni-tarixi və funksional-semantik aspektlərdə nəzərdən keçirilməsi daxildir. Müxtəlif tipli folklor janrlarında adların funksiyalarına diferensial yanaşma mifdən gerçəkliyə doğru hərəkət, folklorlarda onimlərin üslub əmələ gətirmə funksiyasını təsvir etməyə imkan vermişdir. A.V.Yudin folkloradakı onomastikonuna dair maraqlı bir araşdırma aparmışdır [12]. O, xüsusi adlar beş prinsipə uyğun düzmüşdür: 1) mifoloji və real denotasiya növləri (leksik və semantik tipologiya); 2) əsas funksiyalar (müdafiəçi, köməkçi, düşmən, universal); 3) simvolları qeyd olunan əlavə funksiyalar; 4) adların tezliyi; 5) əlifba sırası ilə. Əsərdə əsas vurğu ritual məndəki personajın adı və funksiyasının korelyasiyasına yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, folklor onomastikası bir çox alimlərin tədqiqat mövzusu olmuşdur. Xüsusilə rus filologiyasında bu yöndən olan tədqiqat işləri çoxluq təşkil edir. Z.K.Tarlanovanın [8,144] monoqrafiyasında rus dastanları ilə Fin “Kalevalası”nın antroponimiyası və toponimiyası müqayisə edilir. Metodlar kompleksinə adların inventarlaşdırılması, onomastik tipologiyaların qurulması daxildir. Burada adların linqvistik (struktur-semantik) təşkili, onların sosial “bəzədilməsi” və bədii funksiyası və s. ayrılmaz xüsusiyyətlər kimi çıxış edir. Maraqlı cəhətlərdən biri adlardan istifadə edərək epik məkanın “şaquli” və “üfüqi” strukturlarını qurmaqdır. Beləliklə, məkanın mərkəzində ən əhəmiyyətli müsbət qəhrəmanların adları, yüksələn şaquli xətt boyunca - daha yüksək rütbəli personajlar (tanrılar, mifik əcdadlar), enən xətt boyunca - ailə-qəbilə nümayəndələri və digər simvollar durur. Qarabağ folklorunda nümunə kimi göstərilən əsərlər, təbii ki, aparılan bir çox tədqiqatlarda folklor nümunələrində xüsusi adların təhlilinə nəzəri-metodoloji münasibətin kiçik bir hissəsini əks etdirir, lakin onların əsas postulatları aşağıdakılardır: 1) folklorlarda xüsusi ad təsadüfi linqvistik formalaşma deyil, mikromətdir, xüsusi mədəni koddur və buna görə də mədəniyyəti dərk etmək üçün son dərəcə qiymətlidir; 2) folklor nümunələrində xüsusi adların öyrənilməsi kompleks şəkildə aparılmalıdır. Çünki yalnız bu yanaşma ilə onun mifoloji simvolizmini açmaq olar. Onomastik lüğətin seçilməsi üçün aydın meyarlar olmadıqda və onun öyrənilməsinə vahid yanaşma ilə folklor onomastikasına dair əsərlərin müəllifləri elmi paradıqların sintezinə müraciət edirlər. Folkloradakı adın linqvistik baxımdan şərh edilməsi, folklorşünaslıq, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və s. cəhətdən vacibdir. Beləliklə, onomastik tədqiqatın adekvat metodologiyasının işlənilib hazırlanması hər bir tədqiqatçı tərəfindən fərdi olaraq həll olunan mürəkkəb problemə çevrilir. Onun işinin məqsədi dünya şəklinin əsas parametrlərinin əksi kimi – “məkan”, “zaman”, “şəxs”, “say”, “müqəddəslik” anlayışlarını folklore materiallarında nəzərdən keçirməkdir. Mikrotoponimiyanın diskurs komponenti ayrıca təhlil edilir, onomastikamı linqvistik şəxsiyyət və praqmatika nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir. E.F.Kovlakasın [2] işinin vəzifələrindən biri də dünyanın toponimik mənzərəsinin formalaşması üçün əsas kimi “insan”, “çay”, “dağ” mental obrazlarının (anlayışlarının) model toponimlər - mental obrazlar - konseptosfer - dünyanın toponimik mənzərəsi - mədəniyyətin inkişafı istiqamətində tədqiqatdır. Müqayisəli-tarixi və sistemativ-struktur paradıqlar çərçivəsində E.N.Sokolova [6] tərəfindən aparılmış, lakin onomastik materiallarda dünyanın qədim slavyan mənzərəsinin yenidən qurulması probleminə toxunan tarixi onomastikasının öyrənilməsi də maraqlıdır. Müəllifin ənənəvi metodlara diqqət yetirməsi və “koqnitiv” terminologiyadan (konsepsiya, təsnifat və s.) nadir hallarda istifadə etməsi, yəqin ki, araşdırılan materialın arxaik və sırf yazılı formada olması ilə bağlıdır. Son dövrə aid onomastik əsərlərin çoxistiqamətliliyini bildiren və antroponimlərin tədqiqinin tekstoloji aspektinə həsr olunmuş əsərlərdə mif və ritualla bağlı adların arxetipikliyi və bu assosiasiyaların müxtəlif

mətnlərdə zəncirvari nümunələrdən istifadə etməklə həyata keçirilməsi haqqında fikirləri xalq onomastikası üçün son dərəcə ümidvericidir. Folklorda elə anlayışlar mövcuddur ki, onlar bütün xalqların folklor üçün ümumidir. Məsələn, bütün xalqların folklorunda dağ → müqəddəslik → başqasına qarşı çıxmaq; dağ → möhkəm xarakter anlayışlarına gəlir. Folklor onomastikasının öyrənilməsi kifayət qədər çətin məsələdir. Əldə edilən nəticələr onomastika və ümumən etnolinqvistikani zənginləşdirməyə xidmət göstərir. Folklor mətnlərindəki xüsusi isimlər haqqında müxtəlif məlumatlar - etimonlar və alınma mənbələri göstərilməklə, adın etnolinqvistik atributu, həmçinin folklorda personajın və ya toponimin funksiyasının təsvirini və xüsusi adların semantikasının əlavə hissəsini ehtiva edən ənənəvi, genişləndirilərək verilən epitetlərin siyahısı tərtib edilməlidir.

Qarabağ folkloru kifayət qədər inkişaf etmiş janrlar sistemini ehtiva edir ki, bunlardan ən əhəmiyyətli və ən böyüyü qəhrəmanlıq. Bundan əlavə, nağıl və mahnı janrları, əfsanə janrı - hekayələr, eləcə də folklorun kiçik janrları - atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar aydın seçilir.

Qarabağ folklorunun onomastik məkanı kontinumdur, heteroxron və heterojen elementlərdən ibarətdir ki, onların çoxu yalnız mövcud olduqları janr üçün xarakterikdir. Məsələn, personajların iki hissədən ibarət şəxs adları qəhrəmanlıq eposunun və az hallarda nağılların fərqli xüsusiyyətidir. Etnonim və toponimlərə mahnı və rəvayətlərdə daha çox, tarixi mahnılarda isə real tarixi personajlarla bağlı adlara rast gəlinir. Buradan birinci zərurət yaranır - folklorda xüsusi adların inventarlaşdırılması üçün janrda-diferensial yanaşmanın olması lazımdır. Bu, janrların hər birinin kəmiyyət və keyfiyyət onomastik "doymu" haqqında nəticə çıxarmağa imkan verəcəkdir. Bütün folklor janrlarının mətnləri eyni mədəni dəyərə malikdir, lakin onların heç də hamısı xüsusi adlardan istifadə edərək mədəni məna ifadə etmir. Məsələn, nəğmə və tapmacalarda xüsusi adlar praktiki olaraq yoxdur, bu o deməkdir ki, mətnin mədəni mənası başqa dil və paralinqvistik vasitələrlə ifadə olunur.

Bütün xüsusi adların əksəriyyəti mahnılarda, eləcə də miflərdə, əfsanələrdə və əsəirlərdə təqdim olunur. Nağıllar mətnin onomastik sıxlıq əmsalı baxımından ikinci janrdır. Folklorun digər janrlarında xüsusi adların yayılma intensivliyi xeyli azdır.

Folklorda xüsusi adın funksional yükünü daha da dəqiqləşdirmək üçün mətnlərin janrdaxili diferensiallaşdırılması da lazımdır: Beləliklə, nağıl janrı nağılların ənənəvi növlərini - məişət, sehrli və heyvanlar haqqında nağılları birləşdirir. Burada xüsusi adların simvolizmi və funksiyaları əsaslı şəkildə fərqlidir. Toponimik əfsanələrin, xalqlar və ayrı-ayrı personajlar haqqında tarixi əfsanələrin, o biri dünya varlıqları (ruhlar, yerin tanrıları) haqqında hekayələrin seçildiyi əfsanə və rəvayət janrı haqqında, müxtəlif dövrlərə aid qəhrəmanlıq dastanları barədə də eyni sözləri söyləmək olar. Digər perspektivli və təbii ki, zəruri istiqamət mətnlərdə qeyd olunan adların sinifdaxili diferensiallaşdırılmasıdır. Bütün xüsusi adlar cədvəlimizdə iki sinfə bölünür - yer adları və personaj adları. Eyni zamanda, personaj adları sinfinə folklordakı personajların bütün təyinatları daxildir - şərti olaraq real, mifik və zoomorfik. Deməli, folklor onomastikasının tədqiqində ikinci zərurət - xüsusi adların və ümumi isimlərdən fərqləndirilməsi meyarlarının işlənilməsi və hazırlanması da buradan irəli gəlir. Beləliklə, qəhrəmanlıq eposunun ayrı-ayrı personajları bu janr üçün atipik adlar daşıyırlar.

İ.A.Petrova bu hadisəni "qəhrəmanın onomastik nominasiyası yolu olaraq fərqləndirib ləqəb" adlandırır. [3, s. 14]. Bununla yanaşı, belə bir ləqəbin xüsusi ad olub-olmaması məsələsi açıq qalır. Bəzi mifoloji adların, zoomorf personajların və qəhrəman atların adlarının çəkilməsi də onların xüsusi, yoxsa ümumi isimlər sinfinə aid olması sualını doğurur.

Qədim türk onomastikası, qohum dil və mədəniyyətləri kontekstində tədqiq etməklə adların və onların komponentlərinin morfoloqiyası və sintaktikası, adların müqayisəli-tarixi və areal tipologiyası məsələləri onomastikanın konseptual təşkili və folklorda xüsusi adların semantikasının linqvokulturoloji komponentinin açıqlanması məsələləri gələcək inkişafını gözləyir. Qeyd etmək olar ki, xüsusi adların tədqiqinə etnolinqvistik yanaşma xüsusilə Qarabağın yerli xalqlarının dillərini və mədəniyyətlərini öyrənərkən perspektivlidir. Terminologiyadakı fərqliliklərə baxmayaraq, bu yanaşma dil və mədəniyyət faktlarının qarşılıqlı əlaqəsi tezisində əsaslanır və müasir onomastik tədqiqatlarda geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Горбачева О. Г. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Брянск, 2008.
2. Ковлакас Е. Ф. Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Краснодар, 2009.
3. Петрова И. А. Парадигматические отношения имен собственных и способы ономастической номинации героев в фольклорном тексте: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2001.
4. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / отв. ред. А. В. Суперанская. 2-е изд. М.: Наука, 1988. 192 с
5. Рут М. Э. Образная номинация в русской ономастике. -М.: URSS; Изд-во ЛКИ, 2008. - 188 с.
6. Соколова Е. Н. Ономастическое пространство древнерусской письменности памятников Киевской Руси: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Челябинск, 2010.
7. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М., 1973. 366 с.
8. Тарланов З. К. Герои и эпическая география былин и «Калевалы». Петрозаводск: ПетрГУ, 2002. 244 с.
9. Токмашев Д. М. Теоретические проблемы фольклорной ономастики (на материале шорского фольклора) Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2011. 9 (111) с. 179-185.
10. Топорова Т. В. Язык в зеркале культуры: древнегерманские двучленные имена собственные. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 253 с.
11. Филимонов М. В. Кетский антропоним Бальна – анаграмма-пан // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2010. № 7. С. 120–121.
12. Юдин А. В. Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре. М., 1997. URL: http://svitk.ru/004_book_book/1b/229_yudin-nomastikon_russkih_zagovorov.php

Rafiq Məmmədov

***Folklor onomastikasının nəzəri problemləri
Xülasə***

Folklorun onomastikası ümumi mənada şifahi xalq yaradıcılığında personajların xüsusi adlarının, habelə coğrafi adların məcmusudur. Folklorun istənilən janrında xüsusi adların olması və onların folklor mətninin təşkilində xüsusi rol oynayır və linqvistik universalıdır. Folklor onomastikasının orijinallığı və onun bütün humanitar elmlər kompleksi üçün xüsusi dəyəri bir tərəfdən onun öyrənilməsinin zəruriliyindən, digər tərəfdən, ədəbi mətnlərin onomastikasının bu istiqamətinin ayrıca və xüsusi bir elmi intizama - folklor onomastikasına ayrılmasının mümkünlüyündən bəhs edir. Məqalədə folklor onomastikasının nəzəri problemlərindən bəhs edilib. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Рафик Мамедов

***Теоретические проблемы фольклорной ономастики
Резюме***

Ономастика фольклора представляет собой совокупность специальных имен персонажей устного народного творчества, а также географических названий. Наличие особых имен в любом жанре фольклора и их особая роль в организации фольклорного текста является языковой универсалией. Своеобразие фольклорной ономастики и ее особая ценность для всего комплекса гуманитарных наук, с одной стороны, говорит о необходимости ее изучения, а с другой - о возможности выделения этого направления ономастики художественных текстов в отдельную и специальная научная дисциплина -

фольклорная ономастика. В статье рассмотрены теоретические проблемы фольклорного ономастика. При написании статьи использовались различные научные источники.

Rafiq Mammadov

The oretical problems of folklore onomastics

Summary

Onomastics of folklore is a set of special names of characters in oral folk art, as well as geographical names. The presence of special names in any genre of folklore and their special role in the organization of the folklore text is a linguistic universal. The originality of folklore onomastics and its special value for the entire complex of humanitarian sciences, on the one hand, speaks of the necessity of its study, and on the other hand, the possibility of separating this direction of onomastics of literary texts into a separate and special scientific discipline - folklore onomastics. Theoretical problems of folklore onomasita were discussed in the article. Various scientific sources were used in writing the article.

Çapa tövsiyə edən:

Bakı Slavyan Universiteti

Rəyçilər:

dosent Z.Quliyeva

dosent Natavan Quliyeva